

УДК 316.346.32-053.6(477):303.025:[378.017:17.022].023]

Олександра Свід
магістрантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Людмила Сокурянська
доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Oleksandra Svid
Master student of sociology, The School of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University

Liudmyla Sokurianska
Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Sociology Department of V.N. Karazin Kharkiv National University

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: НАЗАД ДО «МАТЕРІАЛІЗМУ?»

У статті на основі даних емпіричних досліджень, здійснених соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2017 р.р., аналізуються динамічні характеристики, ієрархія та типологічні особливості ціннісних орієнтацій українського студентства. Акцентується увага на зсувах у ціннісних перевагах студентської молоді, зокрема на їхній постматеріалізації (постмодернізації), що актуалізувалися у першому десятилітті XXI сторіччя. Виявляються чинники можливого повернення до матеріалістичного ціннісного дискурсу, ознаки якого були зафіксовані в межах дослідження, здійсненого в 2017 році. Робиться висновок про те, що, попри виявлену тенденцію матеріалізації ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка потребує більш глибокого дослідження, можна говорити про продовження тренду до постмодернізації ціннісної свідомості вихованців вітчизняної вищої школи.

Ключові слова: студентство, ціннісні орієнтації, постмодернізація ціннісної свідомості, повернення до «матеріалізму».

In this article basing at empirical researches data made by sociologists of V.N. Karazin Kharkiv National University in 2000-2017 the dynamic characteristics, hierarchy and typological features of value orientations were analyzed. The attention is focused at changes in the value preferences of student youth, in particular at their postmaterialization (postmodernization), which were actualized in the first decade of the XXI century. The factors of possible return to materialistic value discourse, signs of which were recorded within the research carried out in 2017, were detected. The conclusion that despite the indicated tendency of materialization of value orientations of student youth, which requires deeper study, we can talk about continuing of the a trend towards the postmodernization of the value consciousness of the national higher school students, was made.

Keywords: students, value orientations, postmodernization of value consciousness, return to «materialism».

В статье на основе данных эмпирических исследований, проведенных социологами Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина на протяжении 2000-2017 г.г., анализируются динамические характеристики, иерархия и типологические особенности ценностных ориентаций украинского студенчества. Акцентируется внимание на сдвигах в ценностных предпочтениях студенческой молодежи, в частности на их постматериализации (постмодернизации), которые актуализировались в первом десятилетии XXI века. Определяются факторы возможного возвращения к материалистическому ценностному дискурсу, признаки которого были зафиксированы в рамках исследования, проведенного в 2017 году. Формулируется вывод о том, что, вопреки обнаруженной тенденции материализации ценностных ориентаций студенческой молодежи, которая требует более глубокого исследования, можно говорить о продолжении тренда к постмодернизации ценностного сознания воспитанников отечественной высшей школы.

Ключевые слова: студенчество, ценностные ориентации, постмодернизация ценностного сознания, возвращение к «материализму».

Важливою складовою трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, є зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтацій населення нашої країни, в тому числі та перш за все його молодіжних когорт. Ми не абсолютизуємо ціннісну зумовленість трансформації нашого соціуму, проте погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи «творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності», або, навпаки, актуалізує її підвладність «потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії» [1, р. 63].

Звернення до аналізу динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді не є випадковим. По-перше, студентство є досить активною соціальною групою¹, яка швидко реагує на події та перетворення в сучасному суспільстві. По-друге, ця група не є гомогенною, що зумовлено різним соціальним походженням її членів, обсягом їхнього економічного, культурного та соціального капіталів. По-третє, незважаючи на свою диференційованість, студентство є соціокультурною спільнотою, яка має схожий стиль життя, специфічні моделі поведінки та ціннісні орієнтації. По-четверте, не варто забувати про те, що у наступні десять-п'ятнадцять років саме колишнє студентство складатиме значну (якщо не більшу) частину молодіжної когорти, яка за всіх часів є рушійною силою суспільних трансформацій.

Наукова проблема, що зумовлює актуальність нашого дослідження, полягає у певному дефіциті знань про те, які фактори детермінують зміни ціннісних орієнтацій студентської молоді; яким є напрямок цих змін – назад до традиціоналістських, матеріалістичних чи вперед до постматеріалістичних, постмодерністських цінностей, як ці зміни можуть позначитися вже в недалекому майбутньому на розвитку українського суспільства; які процеси вони можуть спровокувати в ньому – інтеграційні чи дезінтеграційні.

З огляду на це, метою даної статті є визначення факторної зумовленості та спрямованості ціннісних змін у студентському середовищі.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що, виходячи з інтерпретації цінностей К. Клакхоном, ми визначаємо їх як «концепції життєвих переваг особистості (або соціальної групи), що відображають її здатність осмислення навколишньої реальності, оцінювання ставлення до неї, а також її емоційний (афективний) стан, волютивні інтенції і ви-

ступають головними мотиваторами індивідуальної (чи групової) поведінки і діяльності» (див. про це докладніше: [2, с. 117]).

Аналізуючи ціннісні орієнтації, ми спираємося на їхнє визначення, сформульоване В. Бакіровим. Він визначає ціннісні орієнтації як «системно пов'язані ціннісні уявлення, що реально детермінують вчинки і дії людини, виявляються і знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [3, с. 118].

В якості теоретичної бази нашого дослідження нами була використана типологія цінностей, запропонована сучасним американським соціологом Р. Іглхартом (див., напр.: [4, 5]). Згідно з його теорією про ціннісний зсув у глобальній перспективі, кожне наступне покоління після Другої світової війни живе краще, ніж попереднє. В результаті цього відбувається поступовий перехід від так званих матеріалістичних (економічна та фізична безпека) до постматеріалістичних (самовираження, самореалізація та якість життя) цінностей. І хоча такий перехід притаманний (за Р. Іглхартом) перш за все найбільш розвинутим країнам світу, застосовувавши цю теорію до вивчення динаміки ціннісних орієнтацій українського студентства часів незалежності, ми виявили, що зсув до постматеріалістичних (постмодерністських, як пізніше їх назвав Р. Іглхарт) відбувається і в нашому суспільстві, яке важко віднести до найбільш розвинутих. Однак це стосується переважно ціннісної свідомості молоді, зокрема студентської.

Здійснивши кластеризацію студентства за його орієнтаціями на термінальні та інструментальні (за Шелером-Рокичем) цінності, ми з'ясували, що, за даними дослідження 2005-2007 рр., у ціннісному дискурсі українських студентів переважали модерністські (цінності досягнення) та постмодерністські (самореалізація, якість життя) орієнтації, натомість традиціоналістські цінності були виражені вкрай слабо (див. про це докладніше: [2]). Згідно з даними кластерного аналізу, здійсненого нами за результатами дослідження 2008-2009 рр., яке було проведено після так званої світової економічної кризи, що не минула й українське суспільство, кількість студентів-«постмодерністів» (постматеріалістів) суттєво зменшилась на користь модерністського та навіть традиціоналістського ціннісного дискурсу тогочасного студентства. Підкреслимо, що ця обставина підтвердила гіпотезу Р. Іглхарта про те, що економічна криза та інфляція можуть призвести до повернення (зазвичай тимчасового) до матеріалістичних цінностей, оскільки у людей виникає відчуття економічної небезпеки.

¹ Згадаємо хоча б участь студентства у трьох українських революціях кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції Гідності.

В межах цієї публікації, акцентуючи увагу на змінах у ціннісних орієнтаціях української студентської молоді, які відбулися в останні 2 роки та зафіксовані в дослідженнях 2015 р. та 2017 р., ми також будемо спиратися на теоретичні положення щодо ціннісної трансформації Р. Інглхарта.

Підкреслимо, що, досліджуючи динаміку ціннісних орієнтацій українського студентства на емпіричному рівні, ми звернулися до порівняльного аналізу даних, отриманих у рамках досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2017 рр. Йдеться, зокрема, про такі наукові розвідки, як загальнонаціональне дослідження «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.; за репрезентативною вибір-

кою в межах цього дослідження було опитано 1810 українських студентів), міжнародне дослідження «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005–2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусі та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – нерепрезентативною), міжнародне дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів, 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка по Росії та Білорусі нерепрезентативна)); міжнародне (українсько-польське) дослідження «Студентство погра-

Таблиця 1

Динаміка орієнтацій українських студентів на термінальні цінності (середні (S) та ранги (R), за даними опитувань 2001, 2006, 2009 та 2015 рр.)

Ціннісні орієнтації	2001		2006		2009		2015		2017	
	S	R	S	R	S	R	S	R	S	R
Цікава, творча робота	3,37	11	3,28	11	3,44	12	3,28	8	3,56	12-13
Матеріальний добробут	3,54	6-7	3,51	6	3,52	7	3,35	6	3,78	1
Гарні стосунки з оточуючими людьми	3,59	5	3,64	3	3,60	3	3,25	10	3,62	9
Можливість приносити користь людям	2,82	16	3,03	15	3,36	14	3,00	14	3,22	16
Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	2,37	18	2,47	17	2,95	17	2,62	17	2,82	18
Освіченість, знання	3,48	8	3,47	8	3,47	10	3,32	7	3,61	10
Особистий спокій, відсутність неприємностей	3,16	13-14	3,27	12	3,49	9	3,24	11	3,68	5
Сімейне благополуччя	3,47	2	3,79	2	3,80	2	3,51	1	3,7	3-4
Здоров'я	3,76	1	3,82	1	3,83	1	3,50	2	3,43	14
Любов ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	3,65	7
Дружба ²	-	-	-	-	-	-	-	-	3,76	2
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3,41	9	3,25	13	3,38	13	3,19	12	3,56	12-13
Високе службове і громадське положення	3,16	13-14	3,00	16	3,25	16	2,82	16	3,02	17
Залучення до літератури та мистецтва	2,78	17	3,32	18	2,70	18	2,57	18	2,51	19
Екологічна безпека	3,12	15	3,06	14	3,29	15	2,91	15	3,37	15
Порозуміння з батьками, старшим поколінням ³	3,34	12	3,37	9	3,50	8	3,19	13	-	-
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3,62	4	3,49	7	3,55	5-6	3,35	5	3,63	8
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3,54	6-7	3,52	5	3,55	5-6	3,39	3	3,57	11
Економічна незалежність	3,65	3	3,55	4	3,57	4	3,39	4	3,7	3-4
Побутовий комфорт	3,40	10	3,33	10	3,46	11	3,28	9	3,66	6

1 В інструментарії досліджень, здійснених протягом 2000-2015 р.р., такої цінності не було.

2 В інструментарії досліджень, здійснених протягом 2000-2015 р.р., такої цінності не було.

3 В інструментарії дослідження 2017 р., такої цінності не було.

ниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 рр.; за репрезентативною вибіркою опитано 508 студентів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 178 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 111 студентів Луцького національного технічного університету та 417 студентів Зеленогурського університету (Польща) (всього було опитано 1214 студентів)), а також загальнонаціональне дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійснене Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (дослідження проведено у 24 областях України та м. Київ у серпні-вересні 2017 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 2046 осіб; серед них 82 студента (тобто 4 % від загальної вибірки та близько п'ятої частини (19,2 %) опитаних у віковій групі 18-29 років). Хоча «студентська» вибірка останнього дослідження є нерепрезентативною, ми звертаємося до його результатів, щоб зафіксувати певну тенденцію в динаміці ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства.

Отже, порівнюємо дані, що засвідчують зміни у ціннісних орієнтаціях українського студентства у перші 17 років XXI сторіччя (див. табл. 1).

Як бачимо, перші два ранги протягом 15 років спостережень незмінно займали такі цінності, як «здоров'я» та «сімейне благополуччя». Незважаючи на те, що у 2015 році значущість сімейного благополуччя (з огляду на рангову позицію цієї цінності) зросла, значення середніх за цією ознакою практично не відрізняються.

Пояснюючи лідерство «сім'ї» та «здоров'я» в ціннісному дискурсі українських студентів, ми виходили з того, що саме ці аксіофеномени є фундаментом благополуччя людського життя. Адже без здоров'я особистість не зможе зреалізувати свої потреби, інтереси, цінності та цілі. І те, що це розуміє людина, яка тільки починає своє самостійне життя, є надзвичайно важливим. Що стосується сім'ї, то наші міркування будувались таким чином: протягом багатьох останніх десятиліть в академічному дискурсі йдеться про кризу сім'ї, про те, що цей соціальний інститут вичерпав себе, тим не менш значущість сім'ї, родинних відносин за даними численних соціологічних досліджень (світових, європейських, національних тощо) для всіх демографічних груп залишається надзвичайно високою.

Дані щодо ієрархії ціннісних орієнтацій студентів, одержані нами у 2017 році, дещо відрізняються від результатів наших попередніх досліджень. Ще раз наголосимо на тому, що вони не є репрезентативними, що ми звер-

нулися до них, щоб виявити ту чи іншу тенденцію у динаміці цінностей сучасного українського студентства, що, звичайно, не можна екстраполювати на українське студентство в цілому. Отже, перше, що звертає на себе увагу при аналізі ціннісного дискурсу українських студентів, опитаних у 2017 році, це перша рангова позиція такої цінності, як «матеріальний добробут» (див. табл. 1).

Про що це свідчить? Насамперед зазначимо, що, з огляду на економічну кризу, яку переживає сьогодні українське суспільство, інфляцію, викликану багатьма чинниками, пріоритет такої цінності, як матеріальне благополуччя, не має нас дивувати. Економічна безпека хвилює сьогодні практично все населення України, в тому числі молодь. Про це, до речі, свідчать дані щодо ціннісних орієнтацій опитаних в цілому по масиву дослідження 2017 року.

Суттєво підвищили свої рангові позиції та середнє значення і такі цінності, як «побутовий комфорт» та «особистий спокій, відсутність неприємностей», які також можна віднести до матеріалістичних цінностей (див. табл. 1). З 9-11 позицій у попередніх дослідженнях цінність побутового комфорту перейшла на 6-е місце, а цінність особистого спокою, відсутності неприємностей з 9-14 місця «злетіла» аж на 5 позицію в ціннісній ієрархії українських студентів. Перша із них, як на нашу думку, є складовою частиною такої інтегральної цінності, як «економічна безпека», друга – такої цінності, як «фізична безпека».

Отже, підвищення напруженості і рангових позицій зазначених вище цінностей відбувається у відповідності до теорії Р. Інглхарта. Проте, чи свідчить це про усталену тенденцію повернення студентської молоді до цінностей «матеріалізму»? Відповісти на це питання сьогодні досить складно: потрібні більш масштабні та, головне, репрезентативні дослідження серед студентської молоді.

У цьому контексті зазначимо, що така цінність, як «економічна незалежність», яку, на перший погляд, теж можна розглядати як матеріалістичну цінність, у 2017 році не змінила своєї рангової позиції, хоча її напруженість зросла і є тотожною середньому значенню такої цінності, як «сімейне благополуччя» (3,7). Чому у нас виникли сумніви щодо віднесення економічної незалежності до матеріалістичних цінностей? Справа полягає у тому, що у всіх попередніх дослідженнях економічна незалежність посідала більш високі рангові позиції в ієрархії цінностей студентства, ніж матеріальний добробут. З огляду на те, що ця цінність тісно корелювала з такою цінністю, як «самореалізація», яка, за Р. Інглхартом, є постматеріалістичною (постмодерністською) цінністю, ми вважали, що орієн-

тація на економічну незалежність є, скоріше, ознакою постмодернізації ціннісної свідомості студентської молоді. Бо виходило, що людині не стільки важливо мати багато грошей, скільки бути матеріально незалежною від батьків, інших родичів, а, отже, бути самостійним, самодостатнім суб'єктом власного життя.

На найнижчих рангових позиціях, як свідчать дані за всі роки спостереження, знаходяться такі цінності, як «залучення до літератури та мистецтва», «участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем», «високе службове і громадське положення», «можливість приносити користь людям» та «екологічна безпека». Отже, можна говорити про усталеність ставлення студентської молоді до громадянських цінностей, а також до такої цінності модерного суспільства (цінності досягнення), як служба та громадська кар'єра.

Певну стурбованість викликає традиційно останнє місце в ієрархії цінностей студентської молоді такої із них, як «залучення до літератури та мистецтва». Пояснень цьому може бути декілька. Одне із них пов'язано з гіпотезою того ж Р. Інглхарта про ціннісну значущість того, чого не вистачає. З огляду на цю гіпотезу, можна припустити, що сучасні студенти сприймають цю цінність як зреалізовану. Проте, спираючись на власні спостереження, ми можемо стверджувати, що, по-перше, ця цінність не є зреалізованою, а, по-друге, вона в принципі не може бути остаточно зреалізованою, оскільки процес залучення до нових і нових творів літератури та мистецтва є перманентним.

У ході аналізу динаміки ціннісних орієнтацій українських студентів нашу особливу увагу привернули цінності, які знаходяться у стані постійної «боротьби», займаючи середні позиції у ціннісній ієрархії наших респондентів. Найбільший інтерес для нас становлять ті з них, які різко змінили свою позицію у 2015 році порівняно з 2009 роком. Значне зростання за цей період продемонстрували такі цінності, як «цікава, творча робота», перейшовши з 12 рангової позиції на 8, «освіченість, знання» (з 10 рангу на 7) та «можливість роз-

витку, реалізації своїх здібностей, талантів» (з 5-6 рангу на 3). І якщо така термінальна цінність, як «знання», порівняно з 2001 та 2006 роками повернулася на свої попередні позиції та продемонструвала зростання за рахунок падіння на 10 ранг у 2009 році, то з двома іншими цінностями ситуація більш складна, адже впродовж попередніх років вони стабільно займали середні рангові позиції. Варто також зазначити, що цінність «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів», зайнявши 3 рангову позицію, по суті стала лідером термінальних цінностей українського студентства, якщо взяти до уваги, що такі цінності, як «сім'я» та «здоров'я» – це ті «моноліти», на яких вибудовувалась у попередніх дослідженнях ієрархія всіх інших цінностей. Підвищення рангових позицій трьох зазначених вище цінностей можна пояснити прагненням сучасних студентів самореалізуватися та займатися тим, що їм цікаво, постійно оновлюючи знання та розвиваючись в обраній сфері професійної діяльності.

Отже, аналіз динаміки орієнтацій студентства України на термінальні цінності дозволяє дійти висновку про те, що попри тенденцію матеріалізації ціннісних орієнтацій студентської молоді, ми маємо підстави говорити про подальшу (хай більш повільну у порівнянні з першим десятиліттям третього тисячоліття) постмодернізацію ціннісної свідомості вихованців сучасної вищої школи, що перш за все виявляється у підвищенні значущості таких цінностей, як «самореалізація», «цікава, творча робота», «освіченість, знання». Ситуація зі стабільно низькими оцінками студентами значущості громадянських цінностей вимагає, на наш погляд, підвищення уваги до питань громадянсько-патріотичного виховання майбутніх представників української інтелектуальної еліти. Що ж стосується зафіксованої нами тенденції підвищення значущості цінностей, що належать до матеріалістичного аксіодискурсу, то вона потребує більш глибокого та детального аналізу на базі даних, отриманих в межах репрезентативних емпіричних досліджень.

Література

1. Epstein S. Economic Development and Social Change in South India / S. Epstein. – Manchester : Manchester University Press. – 1962.
2. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Л. Г. Сокурская; [рец.: В. И. Астахова и др.] Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Х. : ХНУ, 2006. – 575 с.
3. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Х.: Вища школа, 1988. – 152.

4. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4 – С. 6-32.
5. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Венцель [пер. с англ. М. Коробочкин]. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 р.
6. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.